

Hoveri og landgilde

Fæsteafgifterne på østjyske godser i 1700-tallet

Af Jens Skriver

Det er den gængse opfattelse, at hoveriet forud for landboreformerne var langt den vigtigste af fæstebøndernes ydelser og udgjorde rygraden i godsernes økonomi. Ud fra detailstudier i fem østjyske godser viser ph.d. Jens Skriver, at landgilden i virkeligheden betød mere for godsernes økonomi end hoveriet. I øvrigt var det slet ikke fæstebønderne, der udførte hoveriet, men deres daglejere fra husmandsbefolkningen. Billedet af stavnsbåndstidens forarmede og undertrykte fæstebonde trænger derfor til at revideres: Det var husmændene, der var de egentlige proleterer i landbosamfundet; fæstebønderne var en forholdsvis velstillet gårdmandsstand.

Myten om hoveriet

For eftertiden er hoveriet, dvs. bøndernes drift af hovedgårdenes marker, kommet til at stå som det mest ydmygende og fornedrende element af den »bondeundertrykkelse«, der fandt sted i stavnsbåndstiden. Man har især hæftet sig ved, at bønderne var underkastet arbejdstvang og kunne straffes korporligt efter ridefogdens og godsejerens forgodtbefindende. Hoveriet er samtidig blevet betragtet som økonomisk ruinerende for bønderne, mens det til gengæld skal have været rygraden i godsernes økonomi. Opfattelsen af hoveriet som langt det vigtigste element blandt fæsternes afgifter har i virkeligheden været fremherskende siden slutningen af 1700-tallet, da landboreformerne blev gennemført. Det blev da antaget, at hoveriet antagelig var fire gange så meget værd som landgilden – bøndernes afgift i penge, korn eller naturalier.¹

I slutningen af 1970'erne vakte Thorkild Kjærgaard opmærksomhed ved i artiklen »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning« at plædere kraftigt for, at det 18. århundredes danske landbosamfund var stærkt tre-

1. Her efter Thorkild Kjærgaard, *Konjunkturer og afgifter*, København 1980, note 48 på s. 205. I artiklen anvendes følgende forkortelser: EA = Erhvervsarkivet, LAN = Landsarkivet for Nørrejylland, RA = Rigsarkivet, Rtk. = Rentekammeret.

delt mellem godsejere, gårdmænd og husmænd/landarbejdere.² Det er en opfattelse, jeg fuldt ud kan tilslutte mig, og jeg mener, at den må få konsekvenser for synet på den undertrykte fæstebonde. På dette punkt er Thorkild Kjærgaard efter min mening ikke gået langt nok. Da han i 1980 udgav C.D. Reventlows betænkning om hoveriet fra 1788, overtog han således uden videre vurderingen af hoveriet som langt den betydeligste afgift. Han overtog ligeledes en anden kær myte om hoveriet: At en af drivkræfterne bag landboreformerne var et konjunkturopsving, og at godsejerne kun havde én mulighed for at få en gevinst af de stærkt forbedrede priser på landbrugets produkter, nemlig at forøge hoveriet. Thorkild Kjærgaard antager således, at hoveribyrdens alene fra omkring 1770 til 1790 er blevet nogenlunde fordoblet.³

Her adskiller Thorkild Kjærgaard sig i virkeligheden ikke meget fra Gunnar Olsen, den mest udprægede repræsentant for den historieskrivning, som Thorkild Kjærgaard kritisk betegnede som »gårdmandslinien«. Netop Gunnar Olsen har fremhævet hoveriets gunstige virkning for hovedgårdenes økonomi, idet det førte til øgede indtægter og faldende driftsudgifter og derved gav hovedgårdene relativt store driftsoverskud.⁴

I denne artikel skal det diskuteres, hvorvidt der er hold i hele opfattelsen af hoveriets betydning. Det sker med udgangspunkt i forholdene på fem østjyske godser: Wilhelmsborg, Moesgård, Marselisborg, Constantinsborg og Østergård. Diskussionen vil især koncentrere sig om to spørgsmål, dels om hoveriet virkelig var af større betydning end landgilden, dels om der skete en kraftig udvidelse af hoveriet fra omkring 1770 til 1790. Til sidst skal resultaterne af den østjyske undersøgelse forsøges perspektiveret ved at blive sat i relation til strukturen i det danske landbosamfund i det 18. århundrede.

Fæsternes afgifter

Først vil det være på sin plads at gennemgå det system af afgifter, som bønderne ydede til godsejerne. Hoveriet er allerede nævnt. Det bestod af, at bønderne skulle foretage al dyrkning af hovedgårdens marker og den

2. Thorkild Kjærgaard, »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning«, *Fortid og Nutid*, XXVIII, 1979, s. 178-191.

3. Thorkild Kjærgaard, »Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng. I anledning af en bog om hoveriet på Egeskov«, *Fortid og Nutid*, XXVII, 1978, s. 419-427.

4. Se især Gunnar Olsen, *Hovedgård og bondegård*, København 1957, s. 223, 226.

videre behandling af landbrugsprodukterne, hvortil de selv skulle stille med de fornødne folk, heste og redskaber. Før 1768, for ikke at sige 1799, var hoveriet ikke omfattet af egentlig lovgivning, hvorved dets omfang afhang af sædvane og tovtrækkerier mellem bønder og godsledelse. Hvor meget arbejde bønderne rent faktisk er blevet afkrævet, er derved praktisk taget umuligt at fastslå.

Ved bortforpagtningen af en hovedgård indgik hoveriet i forpagtningen, og forpagteren havde krav på at få markerne drevet af de hoveripligtige bønder. Kun kvægavlen, hvad enten det drejede sig om studeavl eller mejeridrift (malkekvægshold), var baseret på lønnet arbejdskraft. Den kunne være bortforpagtet separat eller sammen med markdriften.

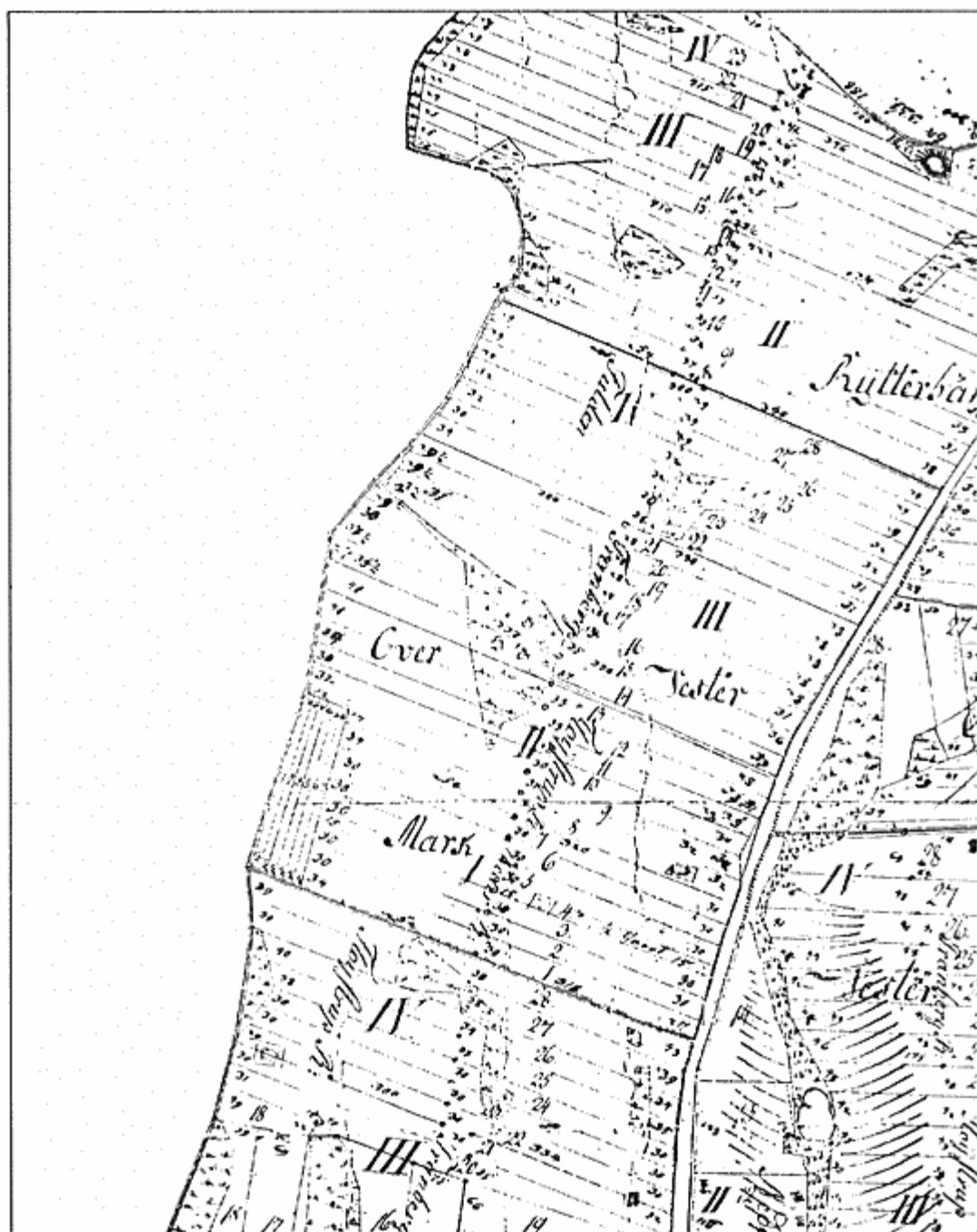
Størrelsen af landgilden – bøndernes produktafgift – er i virkeligheden også alt andet end ligetil at fastslå. Umiddelbart skulle man tro, at det blot var et spørgsmål om at gennemgå jordebøger. Men der er mindst tre usikkerhedsmomenter. For det første hvorvidt landgilden blev betalt i korn eller penge. For det andet hvorvidt den kunne forhøjes før 1792 – idet der er almindelig enighed om, at med forordning af 15/6 1792 kunne den forhøjes ved fæsterskifter efter aftale mellem fæster og godsledelse. Og for det tredje hvorvidt landgilden i det hele taget kom ind, eller om godsejeren måtte afskrive den som restance, der var umulig at drive ind.

Indfæstningen – fæsternes tiltrædelsesafgift – afhang af de individuelle omstændigheder. Den kunne være en hård udskrivning for bonden, men i forhold til de øvrige indtægter af godset var den af mindre betydning for godsejeren. Hertil kom nogle offentlige afgifter, som godsejeren administrerede. De fleste konge- og kirketiender ejedes af godsejerne, hvorved de fik et yderligere tilskud fra bondebruget. Hovedgårdsjorderne var i det 18. århundrede skattefrie, men til gengæld skulle godsejeren opkræve bøndernes grundskatter og selv betale dem, hvis bønderne ikke kunne eller ville, så bøndernes restance til godsejeren kunne let blive større, end den ellers ville være blevet.

Det numeriske og det faktiske hoveri

Det har længe været kendt, at der var stor forskel på den numeriske og den faktiske landgilde. På samme måde var der i allerhøjeste grad forskel på det numeriske og det faktiske hoveri.

Hoveriet blev fastlagt og organiseret efter, hvor meget arbejde der var nødvendigt for at få hovedgårdens marker dyrket, og det lod sig ikke ændre fra den ene dag til den anden. Grundstammen var de lodder i hoved-

Bønderne ved Moesgård var fra gammel tid inddelt i fire grupper eller roder ved udførelsen af hoveriet. Hovedgårdens marker var hver især delt i fire stykker. Oprindeligt afsattes lodder, som bønderne skulle dyrke to og to, hver gang en mark blev indtaget fra hvile. Med hoveriforeningen fra 1792 indførtes faste hovlodder. Billedet viser et udsnit af et kort over Moesgård's marker, der er opmålt i år 1800 af landmåler Müller og inddelt i hovlodder i 1802. På billedet ses hele Over Vester Mark. Romertallene markerer roderne. De aflange lodder, som bønderne skulle dyrke to og to, er nummererede med tal fra 1 til 28. De små tal henviser til loddernes længde og bredde i alen. (EA, Moesgård Godsarkiv).

gårdsmarkerne, som hver enkelt bonde skulle dyrke. Andre dele som f.eks. høbjergningen kunne enten foretages efter en inddeling i grupper, eller samtlige indkaldte kunne forrette arbejdet samlet. Kun den mindre del af hoveriet, »arbejdet ved husene« eller »småhoveriet«, var fastlagt til et bestemt antal dage. Bestemmelse af *hele* hoveriet til et fast antal dage var efter al sandsynlighed en konstruktion, som centraladministrationen foretog.

På nogle godser kan konstateres en betydelig stigning i hoverikravene mellem 1770 og 1791. Det gælder f.eks. Egeskov,⁵ Voergård og Rugtved,⁶ Dragsholm⁷ og Erholm-Søndergårde,⁸ men der er vel at mærke tale om *krav*. Det faktisk forrettede hoveri er det meget sværere at udtale sig om. En af dem, der kommer nærmest en forklaring på spørgsmålet, om der fandt en hoveriudvidelse sted, er Lotte Dombernowsky. Hun viser, hvorledes godsledelsen på Egeskov i 1790'erne forsøgte at forøge avlingshoveriet ud over lovens kant, mens den i begyndelsen af det 19. århundrede kun udnyttede en brøkdel af det antal dage, der var afsat til det øvrige arbejde.⁹ Det fremgår således med al ønskelig tydelighed af de lovpligtige hoveriprotokoller fra det 19. århundrede, at godserne kun udnyttede en brøkdel af det antal arbejdsdage uden for avlingshoveriet, de var berettigede til.¹⁰ Samtidig understreger Lotte Dombernowsky, at Egeskovs overskridelser af maksimumsgrænsen for det tilladelige hoveri efter forordningen af 20/2 1771 skyldtes en usædvanlig vanskelig høst.¹¹ Bortset fra hoveriudvidelser som følge af nyopdyrkning var hoveriets omfang først og fremmest bestemt af vejrligets påvirkning på spidsbelastningsperioderne i de enkelte år, et forhold, der gør det så godt som umuligt at under-

5. Lotte Jansen, *Hoveriet til Egeskovgård*, Odense 1977, s. 34ff.

6. Anna Kathrine Nielsen, »Fæsteforhold på Voergård og Rugtved godser ca. 1750-1800«, *Vendsyssel Årbog*, 1977, s. 7-49.

7. Margit Mogensen, *Fæstebønderne i Odsherred*, København 1974, især s. 106.

8. Karl Peder Pedersen, *Vestfynske fæstebønder*, Odense 1984, s. 124ff.

9. Lotte Jansen, anførte værk, s. 45ff. Jf. Lotte Dombernowsky, »Ca. 1720-1810«, *Det danske landbrugs historie*, II, Odense 1988, s. 348f.

10. Per Henrik Jakobsen og Henrik Brask Pedersen, »Ørbæklunde og hoveriet«, *Fynske Årbøger*, 1988, s. 53-60; Lotte Dombernowsky, anførte værk, s. 345f; Margit Mogensen, anførte værk, s. 109; Karl Peder Pedersen, anførte værk, s. 129; Jens Skriver, »Hoveriet og arbejdskraftens organisering ved Wilhelmsborg, Moesgård, Østergård, Marselisborg og Constantinsborg fra o. 1700 til hoveriets afvikling i midten af forrige århundrede«, utrykt licentiafhandling, Aarhus Universitet 1991, s. 229ff, 247ff; Jens Skriver, »Fr. Chr. Güldenrone og 1820ernes landbrugskrise. Godsøkonomien ved Wilhelmsborg og Moesgård 1788-1824«, *Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By*, 2. rk. 6, 1984, s. 43-87, henvisning s. 55f (i den sidste tabel har beklageligvis indsneget sig nogle fejlregninger).

11. Lotte Dombernowsky, anførte værk, s. 339.

kaste omfanget af hoveriet en rimelig beregning. Med den endelige hoveriforordning af 6/12 1799 blev godsejernes muligheder for at tilrettelægge godsdriften underlagt hensynet til, hvor meget gårdmandshoveri de havde ret til at disponere over. Det var ikke alene umuligt at få hoveriet udvidet, men det var også forbundet med meget store vanskeligheder at få lagt driften om, da den én gang var bestemt i hoveriforeningen.¹²

C.D. Reventlow og Den store Landbokommission anbefalede kraftigt, at alt hoveri blev bestemt til et fast antal dage med den begrundelse, at hvis hoveriet blev fastlagt til et vist antal dage, havde godsejerne frie hænder til at få jorden dyrket efter behag. Desuden passede det hovmål, der var afsat til et dagsarbejde ved pløjning, ikke med det, der var afsat til et dagsarbejde ved såning og harvning.¹³ Alt tyder imidlertid på, at godsejerne foretrak at bibeholde organiseringen af hoveriet i hovmål. Da hoveriet var udtjent, når bonden havde dyrket sin hovlod, var der skabt et stærkt incitament for, om ikke andet at få arbejdet udført så hurtigt som muligt.

De fem udvalgte godser

I det følgende vil udviklingen i afgiftsforholdene på fem godser på Århus-egnen blive belyst. Det drejer sig om Wilhelmsborg, Moesgård, Marselisborg, Constantinsborg og Østergård. Gennem lange perioder havde et eller flere af disse godser fælles ejer, men blandt disse ejere var vidt forskellige godsejertyper repræsenteret. Flere gjorde sig gældende på topposter i lokaladministrationen som stiftamtmand – en enkelt var endda gesandt i Wien, mens andre praktisk talt ikke gjorde sig gældende i det offentlige liv. Constantinsborg var et stamhus, mens Wilhelmsborg og Marselisborg var baronier. Moesgård og Østergård var privatejendom, men det var to mindre godser, der i hele perioden havde fælles ejer med et af de andre.

Landøkonomen Gregers Begtrup fastslog kort efter 1800, at de sjællandske landmænd havde deres største indtægt af kornavl, mens de jyske havde deres af kvægavl.¹⁴ Bevaret regnskabsmateriale fra Wilhelmsborg,

12. Jens Skriver, anførte artikel, s. 57f. Jf. Claus Bjørn, »1810-1860«, *Det danske landbrugs historie*, III, Odense 1988, s. 23.

13. Thorkild Kjærgaard, *Konjunkturer og afgifter*, s. 115. Plakat af 5/6 1795.

14. Gr. Begtrup, *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*, V, København 1808, s. XXVI.

Marselisborg og Moesgård viser imidlertid, at der på disse godser var større indtægter af kornavlend end af mejeridriften. Da hele markdriften hvilede på hoveriet, kan det have været af større betydning her end på andre jyske godser. Til gengæld var dyrkningsmåden græsmarksdrift, hvorved større dele af markerne var i årlig hvile end på Sjælland, hvor man indtil reformtiden for det meste anvendte trevangsbrug.

Nok så vigtigt ved vurderingen af hoveribyrdens omfang er imidlertid størrelsen af hovedgårdenes marker i forhold til fæstegodset og fæstegodsets »sammensætning«. Ved en sammenligning med de øvrige komplette hovedgårde i det gamle Århus amt ses, at på nær Wilhelmsborg havde de udvalgte godser et forholdsvis stort fæstegods. Der har således været forholdsvis mange bønder om at yde hoveriet.

Der kan opstilles følgende forholdstal mellem hovedgårdstaksternes hartkorn og bondegårdshartkorn:¹⁵

Moesgård	1:8
Wilhelmsborg	1:6
Marselisborg og Holmstrupgård	1:8
Constantinsborg	1:7,5
Østergaard	1:11
Kærbygaard	1:4
Lyngbygård	1:9
Haraldslund	1:6
Ristrup	1:5
Wedellslund	1:9
Rathlovsdal og Gersdorffslund	1:7
Rodsteenseje	1:6
Rantzausgave	1:11
Åkær og Dybvad	1:8,5

På nær Wilhelmsborg lå de udvalgte godser alle i den øverste halvdel.

Hidtil er udtrykket »bønder« blevet brugt i sin bredeste betydning som en fælles betegnelse for hele den almindelige landbefolkning. Fæstere under et gods bør imidlertid rubriceres efter, om de var gårdmænd eller husmænd. I det 18. århundrede gik skellet mellem gårdmænd og husmænd

15. J.P. Trap, *Danmark*, 5. udg., 8, København 1964.

som regel ved, om de havde så mange heste, at de kunne yde »avlingshoveri«, eller om de kun kunne stille deres egen person til rådighed ved hoveriet. I det 18. århundrede blev husmandshoveriet udelukkende anvendt som supplement i godsdriften. Havearbejde nævnes ofte som det, husmandshoveriet hyppigst blev anvendt til. Umiddelbart skulle man tro, at det var let at bestemme husmandshoveriets omfang, da det er nævnt i husmændenes fæstebreve, men i virkeligheden er angivelserne så upræcise, at det som regel kun er muligt at fastslå, hvorvidt husmanden ydede hoveri eller var hoverifri. Constantinsborg og Østergård havde temmelig mange huse i forhold til antallet af gårde, mens Marselisborg, Wilhelmsborg og især Moesgård havde færre.¹⁶

		Gårde	Huse	Møller
Marselisborg	1771	137	55	–
	1805	143	73	–
	1818	27	66	–
	1850	13	53	–
Constantinsborg	1770	119	91	2
	Østergård	1770	52	34
Wilhelmsborg	1788	120	86	1
	1821	120	91	1
	1850	120	113	1
Moesgård	1788	48	22	2
	1795	47	18	2
	1850	38	14	?

Ved de tre sidste godser har man således i det 18. århundrede satset på gårdmandsbrugene, der da måtte anses for rygraden i godsernes økonomi. Det kunne til gengæld komme til at svie til ejerne af den type godser i det 19. århundrede, da de kom til at stå i den situation, at de i betydelig grad måtte basere godsdriften på husmandsarbejdskraft. Man må da være opmærksom på, at langt fra alle fæstere ydede hoveri. Ved Constantinsborg forrettede små 60% af gårdmændene hoveri, og det var nær ved normen for det jyske område, mens andelen af hoveriydende gårdmænd ved de

16. Jens Skriver, anførte licentiatafhandling, s. 62. Jf. Fridlev Skrubbeltang, »Hoveriindbetretninger som Kilder til dansk Landbohistorie«, *Fortid og Nutid*, 14, 1941-42, s. 1-28.

andre godser lå på o. 80%. For Wilhelmsborgs vedkommende var det end- og mere end 93%. Til gengæld har man på Constantinsborg tilsyneladende bedre forstået at udnytte husmændenes arbejdskraft. På Constantinsborg ydede omtrent dobbelt så mange husmænd en ugedag – dvs. en arbejdsdag om ugen – som ved Wilhelmsborg og Moesgård.¹⁷

Årsagen til hoverifrihed kunne være geografisk. Bønder kunne have så lang vej til hovedgården, at det var besværligt for dem at yde hoveri. Som regel var »bondefogder« hoverifri, og det var meget almindeligt, at bønder, der overtog forsømte gårde, fik bevilliget midlertidig hoverifrihed. Hertil kom, at de såkaldte »selvejere« ofte var helt eller delvis fri for hoveri.¹⁸

Udviklingen i afgiftssystemet før 1770

Hvis vi ser på fæsteafgifterne før 1770, må for indfæstningens vedkommende siges, at den i det 18. århundredes første halvdel næppe har været en reel indtægtskilde for godsejeren. Den var en tiltrædelsesafgift, der først og fremmest skulle erstatte den fratrædende fæsters restance.¹⁹

Selv om landgilden fremgik af jordebøgerne, kan godsernes indtægter her ikke bestemmes. Der blev tit taget »tingsvidne« over restancen, men det er umuligt at afgøre, hvor store restancer der siden er kommet ind, og hvor mange der er blevet eftergivet. Ved Østergård, Constantinsborg, Wilhelmsborg og Moesgård var landgilden opgjort i korn, men ved Marselisborg blev kornlandgilden i 1738 konverteret til en fast pengeafgift. Årsagen hertil var efter al sandsynlighed landbrugskrisen i 1730'erne. I en tid med meget lave kornpriser har godsledelsen villet sikre sig en stabil ydelse.²⁰

Det kan med det samme fastslås, at der ikke kan siges noget konkret om, hvor meget arbejde bønderne har præsteret som hoveri før 1770. I gårdmændenes fæstebreve er hoveriet kun nævnt i intetsigende termer som »til rette tid« eller »lig med sine naboer«. Det er derimod muligt at

17. RA, Rtk. 432.58. Landvæsenskommissioner m.v. 1767-1773. Generalhoverireglement Havreballegård og Stjernholm Amter 1769-71.

18. Jens Skriver, anførte licentiatafhandling, s. 82ff med henvisning til LAN, G. 324. Wilhelmsborg Godsarkiv. 1. Fæsteprotokol 1670-1854 og EA, Århus Købstad. Registratur I. I 18. Fæsteprotokol for Marselisborg Gods 1676-1723 og I 20. Fæsteprotokol for Marselisborg Gods 1723-95.

19. Smst., s. 107 med samme henvisninger.

20. Smst., s. 108.

beskrive det retslige grundlag for hoveriet, organiseringen af det og de konflikter, der kom for retten. Det sidstnævnte punkt vender vi tilbage til.

I 1740'erne havde tilsyneladende samtlige bønder ved Marselisborg fået hoveriet afløst af en pengeafgift, og fra og med 1753 var det afløst for bønderne nord for Århus. Disse arrangementer er det imidlertid mest nærliggende at tilskrive godsinterne forhold. Baroniet Marselisborg bestod i virkeligheden af to hovedgårde: Marselisborg og Holmstrupgård i Brabrand sogn. På den tid havde nogle af bønderne selv forpagtet Holmstrupgård. Der var således ikke brug for alt hoveriet.²¹

Udvidedes hoveriet kraftigt mellem 1770 og 1790?

Der blev taget initiativer til ændringer af landboforholdene, især hoveriet, allerede i 1760'erne. Blandt godsejerne var det således på mode at eksperimentere med reformer.

Regeringen forsøgte at få lagt loft over hoveriet ved at pålægge godsejerne selv at fastlægge det maksimale hoveri i dage og indberette det til myndighederne i de såkaldte »Generalhoverireglementer«. De hoverikrav, der blev følgen, må betegnes som vildt overdrevne.

Ved forordning af 20/2 1771 blev der derfor sat en meget lavere generel maksimumsgrense for det antal dage, der måtte kræves i hoveri. Forordningen kaldes også for Struensees hoverireform, og efter hans fald blev hoveriet med forordning af 12/8 1773 atter ubestemt.

Da Den store Landbokommission omkring 1790 tog fat på en ordning af hoveriforholdene, antog man, at hoveribyrden var blevet stærkt forøget i den mellemliggende periode.²² Landbokommissionen opfordrede godsejerne og bønderne til at indgå frivillige aftaler om afvikling eller i det mindste bestemmelse af hoveriet. Fra de godser, hvor dette ikke lykkedes, skulle indsendes beretninger om hoveriets omfang. For Constantinsborgs, Marselisborgs, Holmstrupgårds, Wilhelmsborgs og Moesgårds vedkommende er det muligt at sammenligne det maksimale hoveri i henhold til 1771-forordningen med godsejernes krav fra 1790'erne. Det viser sig da, at godsejerne ikke krævede flere dage end tilladt i 1771.

21. Finn Stendal Pedersen, »Debatten om landbrugets økonomiske stilling 1720-88 med en særskilt redegørelse for forholdene på Marselisborg Gods«, utrykt speciale, Aarhus Universitet 1967, s. 99ff.

22. Thorkild Kjærgaard, *Konjunkturer og afgifter*, f.eks. s. 88ff.

I tabel I-III (til slut i artiklen) er vist nogle eksempler på det højest tilladte hoveri efter forordningen af 20/2 1771 og godsledelsens krav i hoveriefterretningerne fra 1791. For en ordens skyld bør gøres opmærksom på, at gårdenes hartkorn ikke var det samme i 1791 som i 1771, da der skete ændringer i forbindelse med udskiftningen, men tendensen skulle være klar. Opstillingen i tabel IV og V fra Marselisborg og Holmstrupgård er rent teoretisk, da hoveriet ved dette gods var afløst i 1771, men der er foretaget en beregning over det hoveri, de pågældende gårde i givet fald skulle have ydet efter forordningen af 20/2 1771. Der er ligeledes foretaget en sammenligning mellem, hvor mange dage der højest måtte kræves om ugen i henholdsvis 1771 og 1791 ved en gennemsnitsgård i tabel VI. Også på det punkt ses, at der er slækket på kravene i 1791. Dette er samtidig et stærkt indicium for, at det tilladte hoveri efter forordningen af 20/2 1771 har været tilstrækkeligt ved disse godser.

Ydermere er der i de tilfælde, hvor det er muligt at sammenligne kravene til et dagsværk, tale om, at kravene lempedes. Hvis hoveriforeningerne fra 1792, hvori hoveriet blev bestemt, inddrages, åbnes nye muligheder for at foretage sammenligninger.

I tidligere fremstillinger er antallet af dage kritikløst blevet sammenlignet, uden at man har gjort sig klart, at kravene til en dags arbejde kunne ændres. Det har været muligt i tabel VII-VIII at fremstille kravene til et dagsværk efter generalhoverireglementerne, forordningen af 20/2 1771 og hoveriforeningerne for Wilhelmsborgs, Moesgårds og Constantinsborgs vedkommende. Det er kun muligt at sammenligne nogle krav til et dagsværk, men der er en klar tendens til, at kravene lempedes.

Teoretisk set kan hoveriet alligevel godt være blevet forøget i perioden fra 1771 til 1790'erne, hvis maksimumsgrænsen i 1771 har været sat så højt, at godsejerne kun har anvendt en brøkdel af det tilladte hoveri. Det foreliggende tyder dog på, at de her omhandlede godsejere ikke har forsøgt at indkassere gevinsten af de gunstige konjunkturer gennem en forøgelse af hoveriet. Det var heller ikke nødvendigt. Indtægtsfremgangen på bondebruget kunne godsejerne nemlig lige så godt indkassere via landgilden.

Landgildeforøgelse

Hovedparten af landgilden blev fra gammel tid erlagt i korn, hvad der på det nærmeste gjorde den pristalsreguleret. I forbindelse med landbrugs-krisen i 1730'erne blev den nogle steder konverteret til en fast pengeafgift

for at sikre en værdifast ydelse i en periode med stærkt faldende kornpriser, men langt de fleste steder, hvor landgilden var opgjort i korn, ville indtægterne af landgilden stige proportionalt med de stigende priser i anden halvdel af 1700-tallet.

De store udestående landgilderestancer er blevet taget som belæg for, at landgilden ikke har været en indtægtspost af betydning. For Moesgårds og Wilhelmsborgs vedkommende er det muligt at undersøge restancen bl.a. 1778-84. Det viser sig da, at efter nogle års forløb er langt den største del af landgilden blevet betalt. Fra denne periode er bevaret de lovpligtige hovedbøger eller kassebøger, hvoraf det er muligt at beregne forholdet mellem afgifternes numeriske og faktiske omfang. Skatterestancen er medtaget, da den jo i virkeligheden også udgjorde et tab for godsets kasse.

De følgende procentvise andele af gårdmændenes afgifter var indkommet i 1784:²³

	Wilhelmsborg			Moesgård	
	Landgilde		Skatter	Landgilde	Skatter
	Hoveri-fri	Hoveri-pligtige			
1778	100,0	93,9	100,0	98,6	100,0
1779	100,0	96,7	100,0	96,2	100,0
1780	100,0	–	100,0	98,2	100,0
1781	100,0	97,7	100,0	98,1	100,0
1782	86,4	82,0	100,0	91,0	100,0
1783	78,7	66,5	93,3	78,1	99,8
1784	87,6	55,6	93,0	79,3	99,6

Jo længere man går tilbage, desto større procentdel af landgilden er kommet ind. Bønderne har simpelthen udskudt betalingen så længe som muligt. Den er blot kommet ind med nogle års forsinkelse. Om man så ligesom Thorkild Kjærgaard vil kalde landgilderestancerne for en slags uofficiel kassekredit, er en temperamentssag.²⁴

23. EA, Wilhelmsborg Godsarkiv. Kassebog for Wilhelmsborg Gods 1778-98; EA, Moesgård Godsarkiv. 198. Kassebog 1778-98. 239. Regnskabssager 1800-02.

24. Thorkild Kjærgaard, *Konjunkturer og afgifter*, note 111 på s. 212.

Den forholdsmæssige fordeling af fæsteindtægterne

I virkeligheden var landgilden godsernes vigtigste indtægtspost. Bl.a. i perioden 1/7 1788 til 30/6 1789 er det muligt at bestemme fordelingen af indtægtsposterne ved Wilhelmsborg, Moesgård og Østergård. Ikke alene markdriften, som hoveriet især blev anvendt til, var omfattet af forpagtningen, men den omfattede også »mejeridriften« og i dette tilfælde også tienderne. Det fremgår af fig. 1, at landgildeindtægten ved Wilhelmsborg var noget mindre end forpagningsafgiften, men i betragtning af, at mejeridriften og tienderne indgik i denne forpagtning, har landgilden været den vigtigste indtægt. Ved Moesgård oversteg landgildeindtægten til gengæld forpagningsafgiften. Kun ved Østergård er indkommet en indfæstning. Den udgjorde kun en lille del af den samlede indtægt, ligesom en tiende ikke indgik i forpagtningen.²⁵

I realiteternes verden har hoveriet derfor ikke betydet så meget for godsøkonomien som landgilden.

Marselisborg falder uden for de sammenligninger, der er foretaget af hoverikravene, da hoveriet her var afløst frem til 1779. Konklusionerne kompliceres i øvrigt væsentligt af, at landgilden ved dette gods blev ydet i et fast pengebeløb, mens det må antages, at landgilden på de fleste godser blev erlagt i korn.

Hvor streng en byrde var hoveriet?

Tilsyneladende viser det sig altså, at bønderne ikke så meget bidrog til godsøkonomien med arbejde i form af hoveri, men nok så meget med overskuddet af deres egen produktion i form af landgilde. Myten om de enorme restancer af landgilder og skatter kan ligeledes aflives. De mange »forsiddelser« skulle også være et belæg for, at bønderne skulle være forarmede. Ved en forsiddelse blev bonden, principielt med dom, sat fra sin gård. Ved de undersøgte østjyske godser blev nogle gårdmænd sat (tvunget) fra deres gårde. Til gengæld rømte husmændene. Gårdmændene skulle altså i givet fald tvinges fra deres gårde, mens husmændene stak af, hvis de blev for utilfredse med forholdene.

Det her fremførte betyder ikke nødvendigvis, at hoveriet ikke har været

25. LAN, B5A. Århus Stiftamt. Havreballegaard og Stjernholm Amter. 393. Dokumenter i boet efter Chr. Fr. Baron Güldenerone. V.

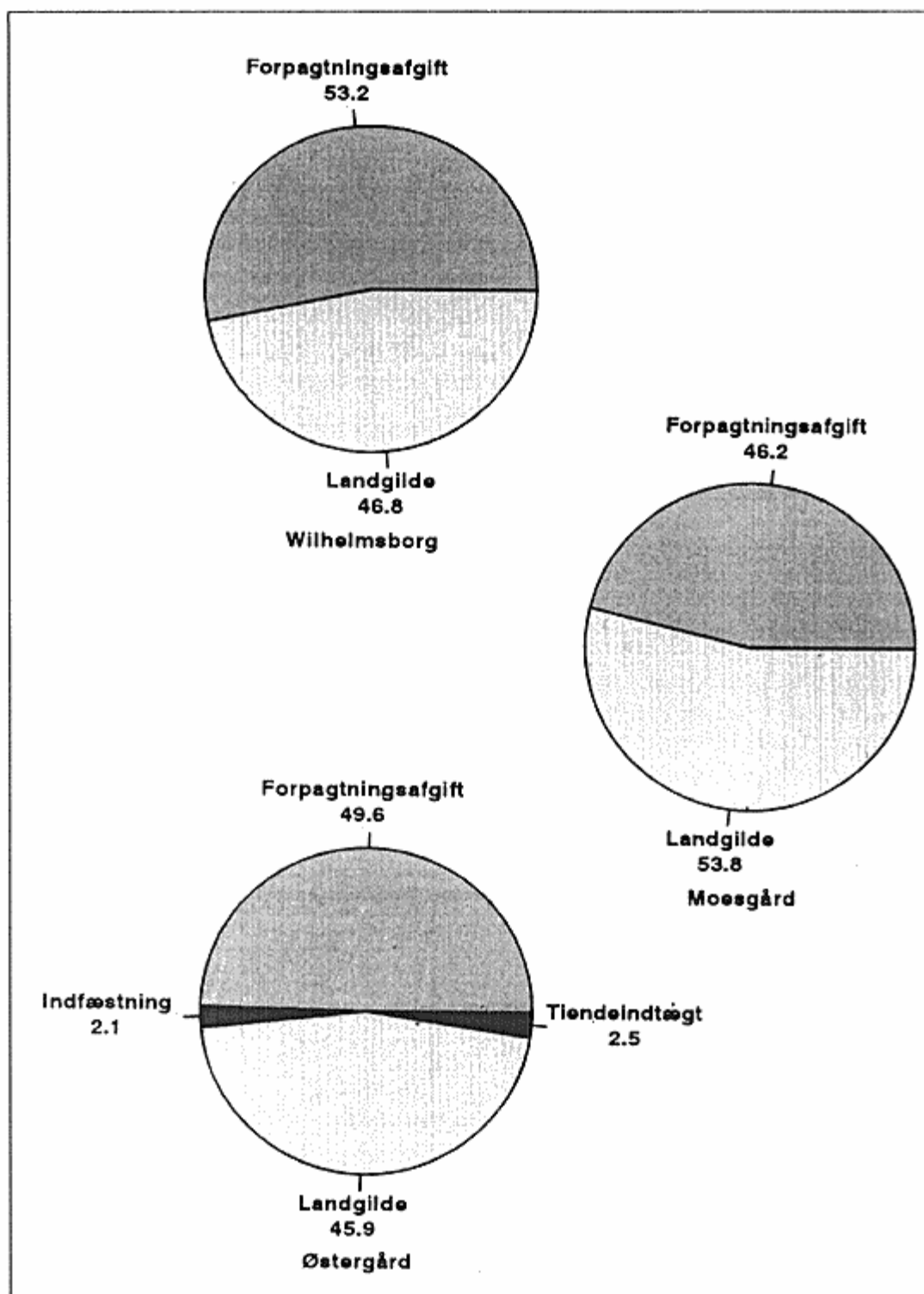

Fig. 1. Den forholdsmæssige fordeling af fæsteindtægterne ved godserne Wilhelmsborg, Moesgård og Østergård 1/7 1788 – 30/6 1789. (Kilde: Regnskaber for Wilhelmsborg, Moesgård og Østergård 1/7 1788 – 30/6 1789. LAN, B5A. Århus Stiftamt. Havreballegaard og Stjernholm Amter. 393. Dokumenter i boet efter Fr.Chr. Baron Güldencrone. V).

en tung byrde på bønderne. Fridlev Skrubbeltrang har understreget, at hoveriet blev til en byrde for gårdmændene, fordi de i spidsbelastningsperioder skulle stille med 4 til 5 hovbud om dagen, altså møde med 4 til 5 arbejdere.²⁶ Hermed er vi inde på et af kernepunkterne i en diskussion af, hvor streng en byrde hoveriet var.

På nær Skrubbeltrang er de landbohistorikere, der har beskæftiget sig med det 18. århundredes landbohistorie, ikke opmærksomme på, at landbrugsarbejdet var sæsonarbejde og underlagt en række spidsbelastninger: i hvert fald forårssåning, høhøst, kornhøst og efterårspløjning. I det danske klima var en enkelt regnbyge nok til at ødelægge såvel høhøsten som kornhøsten. Gårdmanden skulle altså i disse perioder stille ressourcer til rådighed på hovmarken, som han selv havde hårdt brug for i sin egen bedrift. Nerverne kom derved uundgåeligt på højkant.

Derfor førte hoveriet mange retssager med sig. Spørgsmålet om, hvorvidt konflikter var gængse ved udførelsen af hoveriet, eller tingene blev sat på spidsen i det 18. århundrede, fordi dyrkningen af hovedgårdsmarkerne ved hjælp af hoveri var ved at have overlevet sig selv som hensigtsmæssig for driften af hovedgårde, må besvares med et både-og. I og med at hoveriet skulle udføres i spidsbelastningsperioderne, var kontroverser uundgåelige. Opkrævningen af landgilden var jo heller ikke gnidningsfri. Godsledelsen tog f.eks. jævnlige tingsvidne over restancen, dvs. lod den tinglyse.

Ved de her behandlede østjyske godser kan spores en tendens til, at kontroverserne efterhånden antog en mere systemændrende karakter. I periodens begyndelse viste kun enkeltpersoner opsætsighed, eller opsætsigheden havde i det mindste kun sporadisk karakter, men fra og med 1780'erne var der tale om en organiseret opsætsighed, hvori mange bønder deltog. Derimod kan med sikkerhed siges, at lovgivningen og især retspraksis over for opsætsige bønder har ændret sig i periodens løb.

Claus Bjørn skrev i 1981: »Det er et tydeligt træk i samtidens opfattelse af f.eks. lydighedsnægtelse under hovarbejdet, der måske indebar, at en karl nægtede at udføre et påbud fra en forvalter, at det fra retslig side og fra bondens (karlens) modpart betragtedes ikke så meget som en sag mellem de pågældende personer, men som en sag mellem den pågældende bonde (karl) og samfundsordenen.«²⁷ Denne slutning har ikke gyldighed før udstedelsen af de to forordninger af 25/3 1791 om god orden ved ud-

26. Fridlev Skrubbeltrang, *Den danske Husmand*, I, København 1954, s. 44.

27. Claus Bjørn, *Bonde. Herremand. Konge*, København 1981, s. 25.

førelsen af hoveriet og politivæsen på landet. Før den tid var det tværtimod op til den forulempede at rejse søgsmål.

F.eks. indstævnedes Peder ladefoged på Marselisborg i 1735 Morits Davidsen, der tjente hos Jens Eriksen i Tilst, Søren Held, der tjente hos Søren Christensen sammesteds, og Søren Fulding, der tjente hos Peder Andersen ligeledes i Tilst, for den voldsanvendelse og genstridige overlaster, de havde forøvet mod ham. Episoden indtraf, da man var ved at køre rug ind på Holmstrupgård. Fordi der kom »en regnkule«, bad ladefogden de hoverigørende om, at flere vogne kunne køre ind i laden. Morits Davidsen holdt nærmest, og ladefogden bad ham om at køre, så der kunne komme flere vogne ind. Det ville han ikke, så ladefogden gennede hestene frem, hvorpå Morits Davidsen trak dem tilbage og sagde til ham: »Djævlen skal bryde og brække din hals, din kanalje«. Ladefogden svarede, at hvis han havde gjort nogen skade på hestene eller vognen, ville han erstatte det, men han ville have sin husbonds korn i ly for regnen. Morits Davidsen gentog sine ord og lagde til, at han skulle betale ladefogden en anden gang. Et vidne, Rasmus Trige, bad dem om at holde mund og passe sig selv, for der var intet at trættes om. Da greb den tiltalte ladefogden i håret, men de blev skilt af vidnet. Efter at de flere gange havde været i klammeri, slog ladefogden Morits Davidsen to gange med sin pisk. Episoden endte med, at Morits Davidsen sammen med de to andre tiltalte truede ladefogden. Morits Davidsen blev ansat for vold, hærværk, legemskrænkelser og æreskrænkelser med en bøde på 6 lod sølv og 4 mk. til fattigkassen. De to medtiltalte fik en bøde for vold. Til sammen skulle de betale sagens omkostninger med 2 rd.²⁸

Et lignende eksempel kan nævnes fra Marselisborg. Besidderen af baroniet Marselisborg, baron Gersdorff, anlagde i 1774 som skadelidt sag mod dragon Jens Hansen, der tjente hos godsets forpagter. Jens Hansen skulle have slået skrald med sin pisk efter baronen for at provokere. Et par dage senere, mens han stod og arbejdede i baggården, kom baronen hen og sagde til ham: »Vi to har jo en høne at plukke sammen«. Da skulle Jens Hansen have truet ham, så han så sig nødsaget til at gå indendørs. Sagen blev ikke til mere end et forhør.²⁹

Birgit Løgstrup antyder, at de to forordninger af 25/3 1791 skulle træde i stedet for stavnsbåndet.³⁰ Der må have været noget om snakken, for rets-

28. EA, Århus Købstad. Registratur I. I 10. Tingbog for Marselisborg birk 1734-50, fol. 38a.

29. EA, Århus Købstad. Registratur I. I 16. Justitsprotokol for Marselisborg birk 1765-78, fol. 416b ff.

30. Birgit Løgstrup, *Dommer og administrator*, København 1982, s. 174f.

praksis blev tydeligt ændret. F.eks. i forsommeren 1792 havde tjenestekarl Anders Galthen fra Brabrand været på Holmstrupgård som hovbud for at køre hø ind. Han fik besked om at læsse høet af ved øksenhuset, men da han ikke kunne rykke vognen tilbage, kørte han i stedet for ind i laden og læssede det af der. Da forpagter Jens Bødker ville sætte ham i rette, slog han ham til blods. I retten indrømmede Anders Galthen det første forhold, men benægtede at have slået forpagteren til blods. Han skulle kun have givet ham et rap over fingrene. Retten fandt imidlertid begge anklager for beviste og idømte ham en bøde på 2 rd. Han skulle i øvrigt betale sagsomkostningerne med 2 mk.³¹ Sagen var da anlagt ikke af skadelidte, men af godsejeren, og der blev grebet ind prompte.

På samme måde gik det 1/10 1792, hvor en række hovbud var indkaldt til Marselisborg for at køre gødning sammen. Thomas Nielsen, der tjente hos Lads Rasmussen i Lisbjerg, kom først til hove henimod kl. 11. Første gang han blev kaldt op på skrivestuen, udeblev han. Anden gang kom han og sagde, at tilsynsmanden ikke havde noget at skulle have sagt over ham. Han fik da besked på at arbejde sammen med de andre hovbud, så længe dagslyset tillod det. Forvalteren tilkaldte birkedommeren med »ekspresbud«, og allerede kl. 11.30 blev politiretten sat på stedet. Under trussel af straf bad Thomas Nielsen om forladelse og indvilligede i at betale en mulkt på 1 rd.³² Også i dette tilfælde var retssystemets effektivitet ikke ringe.

Om ikke andet er der ved århundredets slutning sket en betydelig opstramning af sanktionsmulighederne over for opsætsige bønder. Således blev retssystemet i vid udstrækning oprindeligt kun anvendt til at markere utilfredshed med passerede hændelser, hvis manglende sanktioner ikke ganske simpelt skyldtes retssystemets manglende funktionsduelighed. I 1727 anlagde forpagteren af Marselisborg og Holmstrupgård, Niels Nielsen, sag mod bønderne, fordi der var »forsvundet« en sæk byg, mens de var til hove for at så. Adskillige vidner angav, at de havde set gårdmand Poul Madsen fra Skejby anbringe en sæk i sin vogn. Trods gentagne tilsigelser udeblev han fra retten. Da han endelig kom, forklarede han, at han slet ikke havde været til hove den pågældende dag, men havde sendt sine tjenestefolk. Derimod medgik hans mor som vidne, at sønnen godt nok havde været til hove den dag, men hun havde ikke set en sæk byg i hans vogn. Og derved blev det. (Til trods for det bevilligedes Poul Madsen hoverifrihed i 1734).³³

Det er en knæsat forestilling, at det udelukkende var gårdmændene,

31. LAN, B56E. Marselisborg birk. 12. Politiprotokol 1791-1820, fol. 6b.

32. LAN, B56E, fol. 10b.

33. EA, Århus købstad. Registratur I. 18. Tingbog for Marselisborg birk 1721-28, fol. 384a ff.

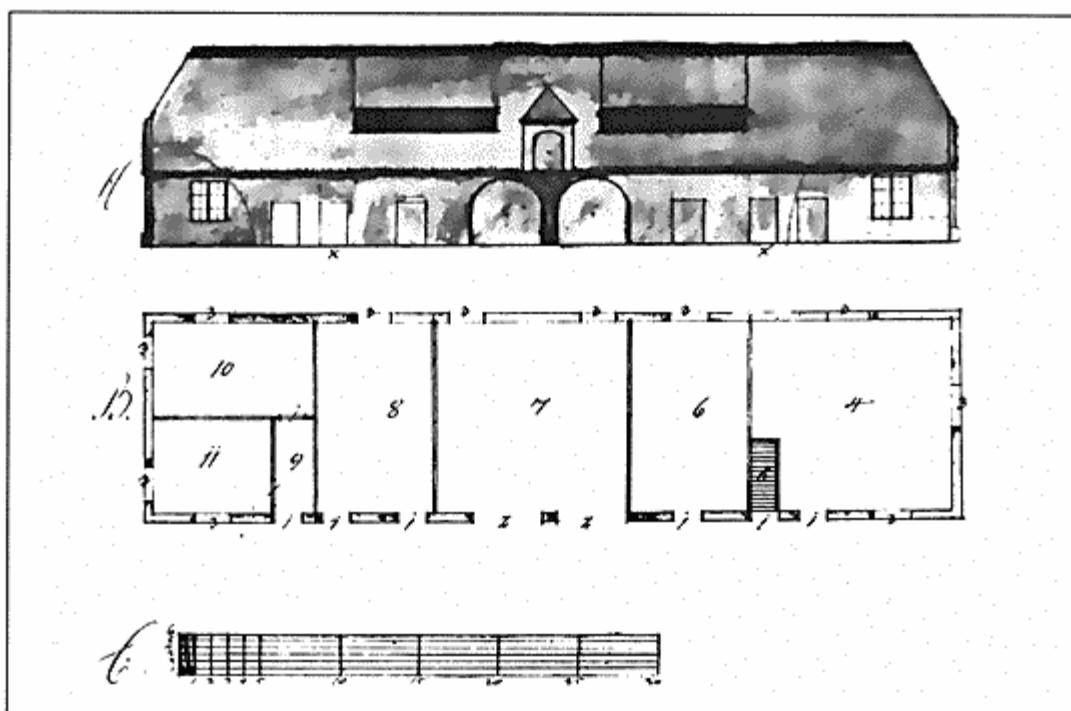
som ydede hoveriet. I virkeligheden blev langt den største del af hoveriarbejdet udført af hovbuddene. Det ligger i sagens natur, da arbejdet udførtes i spidsbelastningsperioderne, og bekræftes ved en nøjere gennemgang af hoveriforeningerne fra 1790'erne, hvori hoveriet bestemtes. Der kunne da kræves så mange dagsværker i en enkelt uge, at det ville være fysisk umuligt for gårdmanden selv at udføre dem. Der er en tendens til, at hovbuddene har optrådt voldsommere i konfliktsituationer og er blevet straffet tilsvarende hårdere.

Afløsningen af hoveriet ved landboreformerne

Med forordning af 15/6 1792 blev det formelt muligt at forhøje landgilden ved fæsterskifter, men det er et åbent spørgsmål, om den er blevet det i større udstrækning. I stedet valgte godsejerne at sælge fæstegodset fra til selveje. Omkring to tredjedele af fæstegodset blev således selveje i løbet af reformperioden, og så siger det sig selv, at hoveriet samtidig bortfaldt for disse steders vedkommende. Selvejekøbene har formodentlig tilskyndet til, at hoveriet blev afløst af en pengeafgift eller i det mindste bestemt til en fast ydelse for de gårdes vedkommende, som forblev i fæste. Med forordning af 6/12 1799 kunne gårdmandshoveri kun forøges med Rentekammerets og bøndernes tilladelse. Derimod forblev husmandshoveriet ubestemt til efter grundlovens indførelse.

I 1970 påviste Jens Holmgaard ved hjælp af undersøgelse af en gods-slagtning, at frasalg af fæstegods til selveje var en særdeles indbringende forretning.³⁴ En forudsætning for, at en godsslagtning lykkedes, var imidlertid ikke alene, at fæstegodset blev solgt fra og hovedgårdstaksten blev udparcelleret mv., men også at den »ribbede« hovedgård hurtigst muligt blev solgt igen, så andre kunne tage fat på at drive den som et almindeligt større landbrug (eller proprietærgård med det 20. århundredes betegnelse). Situationen var tydeligvis mere kompliceret, hvis den samme ejer eller den samme familie ønskede at drive godset videre. For ejeren af et som oftest forgældet gods med et stort tillæg af fæstegårde ville frasalg af fæstegodset samtidig indebære, at han gav afkald på indtægterne fra land-

34. Jens Holmgaard, »En jysk godsslagtning«, *Festskrift til Fridlev Skrubbeltrang*, København 1970, s. 129-141. Undersøgelsen skal ses i sammenhæng med Holmgaards andre bidrag til belysning af drivkræfterne bag landboreformerne, se især Jens Holmgaard, »De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne«, *Erhvervshistorisk Årbog*, 1954; Jens Holmgaard, »Landboreformerne – drivkræfter og motiver«, *Fortid og Nutid*, XXVII, hft. 1, 1977.

Konjunkturopgangen i anden halvdel af 1700-tallet medførte byggeri af såvel nye hovedbygninger som avlsbygninger på adskillige herregårde. I 1791 tegnede forvalter Michael Brandt denne koncept-tegning til et hus på Moesgård – måske den bygning ved indkørslen til Moesgårds gårdsplads, hvor der nu er indgang til Forhistorisk Museum. Der blev under alle omstændigheder ændret meget på planerne hen ad vejen. Michael Brandt forestillede sig oprindeligt, at der blev indrettet et kornloft med plads til 400 tdr. korn. Kornet skulle kunne hejses ind gennem kvistene. På den østre gavl skulle indrettes to kamre til tjenestefolk. I underetagen forestillede han sig, at der blev indrettet vognremise, tørve- og brændehus mv. Bygningen blev senere anvendt til hestestald, en konsekvens af hoveriets afvikling: Så længe godserne blev drevet med hoveri, var herskabets køre- og rideheste faktisk de eneste heste, der fandtes på herregårdene; de hoveripligtige gårdmænd skulle jo stille med alle de heste, der var nødvendige til godsets drift. (Indlæg i brev fra forvalter Michael Brandt til Fr.J.Chr. Güldenchrone, dat. 1/9 1791. EA, Moesgård Godsarkiv. 155. Korrespondance 1787-95).

gilden og hoveriet, der bogstavelig talt holdt godset oppe. Her er Fr. Chr. Güldenchrone til Wilhelmsborg og Moesgård et godt eksempel. I 1805 købte han Marselisborg og solgte i årene fra 1805 til 1811 det meste af fæstegodset fra til selveje med en betydelig inflationsgevinst, men den kunne ikke stå mål med den lånoptagning, der havde været nødvendig for at finansiere købet af Marselisborg mv.³⁵

35. Jens Skriver, anførte artikel, især s. 73f. Jf. Jens Holmgaards anmeldelse af samme i *Historie*, 16,3, 1986, s. 457.

Salg af fæstegodset fra Wilhelmsborg og Moesgård var yderst problematisk. Ikke så meget fordi bønderne var uinteresserede, men fordi der i det 18. århundrede i overvældende grad var blevet satset på gårdmandsbrugene, hvorved omstillingen til en godsdrift, der hvilede på husmændenes arbejdskraft og afgifter, blev usædvanlig svær.³⁶ Desuden viser en kalkule over et eventuelt fæstegodssalg fra Wilhelmsborg og Moesgård, der må formodes at være fra kort efter 1800, at renter og afdrag af bøndernes køb end ikke ville kunne opveje de hidtidige indtægter af landgilden.³⁷ Selvejerkøbene var ubestridt den enkeltfaktor, der stærkest medvirkede til afløsningen af hoveriet, men der var i virkeligheden tale om en ret kompliceret proces, formodentlig især på godser med et stort tillæg af bøndergods. Det viser sig tilmed, at de komplette hovedgårde klarede sig dårligst under landbrugskrisen i 1820'erne,³⁸ og på den tid var det jo inden for denne godstype, at de godser, der stadig blev drevet ved hjælp af hoveri, overvejende skulle findes.

Afslutning

I betragtning af det produktionsoverskud, gårdmændene var i stand til at aflevere til godserne, forekommer det usandsynligt, at de skulle have været så »forarmede«, som de er blevet fremstillet i eftertidens billede af stavnsbåndstiden. Bondebruget har uden tvivl været i betydelig bedre økonomisk tilstand end hidtil antaget.

Det er umiddelbart svært at påvise empirisk, men gårdmanden må have hentet sig et betydeligt overskud af sin bedrift ved hjælp af tjenestefolk og husmænd. Efter min mening kan man betragte det 18. århundredes fæstebondebrug på samme måde som det selvstændige bondebrug indtil mekaniseringen efter 2. Verdenskrig: Der var i begge tilfælde tale om minisamfund med husbond og madmoder, hjemmeværende børn, karle og piger samt husmænd som daglejere i spidsbelastningsperioderne. Den eneste forskel var, at det 18. århundredes gårdmand havde godsejeren som sin overherre (jf. fig. 2).

Gårdmændene var i det mindste i det 18. århundrede husmændenes

36. Jens Skriver, anførte licentiatafhandling, s. 61-63, 146f.

37. EA, Moesgård Godsarkiv. 240, Regnskabssager 1803-09.

38. Jens Skriver, anførte licentiatafhandling, s. 244. Jf. også min beskrivelse af forholdene på Wilhelmsborg og Moesgård i min anførte artikel.

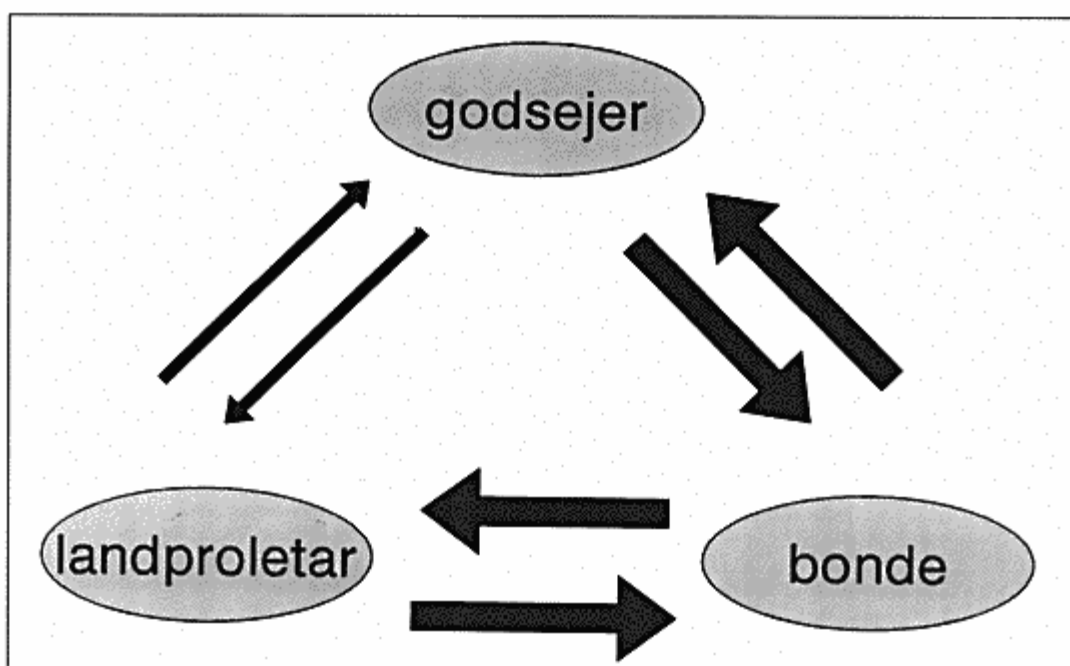

Fig. 2. Vagn Wåhlin har i en lidt anden sammenhæng anvendt denne figur til illustration af strukturen i det 18. århundredes danske landbosamfund. Det er vigtigt at lægge mærke til, at der er tegnet en tyk pil mellem landproletar og bonde og mellem bonde og godsejer. Gårdmanden var, som Fridlev Skrubbeltrang har understreget, husmandens vigtigste arbejdsgiver i det 18. århundrede. Derimod har husmandshoveriet ikke haft betydning for godsøkonomien. (Efter Vagn Wåhlin, »By og land. Omkring dynamikken mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede – forsøg til en syntese«, Det grundtvigske bondemiljø, red. Jørgen Holmgaard, Aalborg 1981).

vigtigste arbejdsgiver.³⁹ Om ikke andet fremgår det af reglerne for udførelse af hoveriet, at gårdmanden skulle stille med så mange hovbud, at han har været nødt til at have en endda temmelig stor arbejdsstyrke. Flere eksempler fra de undersøgte østjyske godser viser, at tjenestefolkene spillede en vigtig rolle ved udførelsen af hoveriet. Sagen mod Poul Madsen fra Skejby i 1727, der er omtalt ovenfor, leverer et af dem. Et andet ses, da forvalteren på Constantinsborg i 1709 havde indstævnet samtlige godsets hele og halve gårdmænd samt bolsmænd i Grundfør og Spørring for ulydighed, da de ikke ville slå Vestereng. De skulle hver stille med en sletkarl til at slå græsset og rivefolk til at rive det sammen, men de var mødt uden sletkarle. Bønderne forklarede, at det kun var nogle få af dem, der ikke havde sendt sletkarle. En undskyldte sig med, at han ikke havde en

39. Fridlev Skrubbeltrang, *Husmand og Inderste*, København 1940, s. 12.

sletkarl, men de andre skulle have lovet at låne ham en. Sagen hang muligvis sammen med, at flere af dem havde søgt om nedsættelse af arbejdspenge. Sagen blev udsat, og derved blev det.⁴⁰

Gårdmændene havde især brug for husmændenes arbejdskraft i spidsbelastningsperioderne, hvor såvel arbejdet på bondegårdene som godserne skulle udføres. Ifølge loven havde husmændene eneret på at gå på dagleje, hvor lønnen var højere end ved fast arbejde. Men dagleje var sæsonarbejde. Mange husmænd var håndværkere, men havde de ikke et håndværk, var de arbejdsløse uden for spidsbelastningsperioderne.

Såvel gårdmænd som husmænd rekrutteredes blandt tyendet (tjenestefolkene). Men havde man engang valgt at fæste hus, var social opstigen så godt som udelukket. Hvis husmænd fik mulighed for at fæste gård, var det »ødegårde« eller »forsiddergårde«, som langt de fleste ville knække halsen på.

Bondesamfundet indeholdt meget store sociale modsætninger. Da husmand Anders Andersen fra Malling i 1826 blev indstævnet for at være udeblevet fra hoveri til Wilhelmsborg, gav han som undskyldning, at han skulle arbejde for den gårdmand, der dyrkede hans jordlod, den pågældende dag, og gårdmanden havde sagt, at dersom han ikke kom den pågældende dag, ville han ikke længere dyrke hans lod. Og husmanden påpegede korrekt, at dersom han ikke kunne få sin lod dyrket, kunne han ikke forsørge sin familie og svare sine afgifter.⁴¹ Gårdmændenes dyrkning af husmændenes lodder blev kaldt »kærlighedsgerningen«, men kærligheden har det nok været så som så med. Da kun gårdmændene havde de fornødne heste og redskaber, var husmændene helt prisgivet dem. Hvis husmændene ville have deres jordlodder dyrket, måtte de til gengæld yde hoveri til gårdmanden efter hans forgodtbefindende. Det var ikke gårdmanden, men husmanden, der var den undertrykte proletar i det 18. og 19. århundredes danske landbosamfund.

40. Dele af hoveriet kunne være afløst af en pengeafgift. EA, Århus Købstad. Registratur I.I 16. Tingbog for Marselisborg birk 1708-13, fol. 135a.

41. LAN, B59A. Wilhelmsborg birk. 8. Politiprotokol 1793-1828.

Tabel I. Moesgård. Det tilladte hoveri efter forordning af 20/2 1771 og godsledelsens krav i 1791

Sted	Navn 1791	Htk.				Afstand fra hvdg.	1771			1791		
		td.	skp.	fulk.	alb.		mil	pløje dg.	spand dg.	gang dg.	pløje dg.	spand dg.
Fulden	Laur Jørgensen	4	4	-	3	1/4	10	26	52	9 ² / ₇	28	70
Seldrup	Ole Jensen	4	4	-	3	1/3	10	26	72	9 ² / ₇	28	70
Over-Fløjstrup	Søren Jensen	6	6	2	1/2	11/24	10	38	78	9 ² / ₇	28	70
Neder-Fløjstrup	Jens Nielsen	4	6	-	2 ² / ₉	7/12	10	28	76	9 ² / ₇	28	70
Bisgård	Peder Pedersen	6	-	-	-	3/4	10	38	96	9 ² / ₇	28	70
Elmose	Laur Sørensen	6	-	-	-	5/6	10	32	84	9 ² / ₇	28	70
Ajstrup	Poul Jørgensen	6	-	-	-	5/6	10	32	84	9 ² / ₇	28	70
Stormord	Hans Pedersen	6	-	-	-	11/12	10	32	84	9 ² / ₇	28	70
Synnedrup	Mads Mikkelsen	5	1	-	-	1 ¹ / ₂₄	10	20	61	6 ²⁷ / ₂₈	21	52 ¹ / ₂
Gunnestrup	Peder Povelsen	6	7	2	2	3/4	10	40	101	9 ² / ₇	28	70
Borup	Peder Jensen	3	6	-	2	1	5	21	52	6 ²⁷ / ₂₈	21	52 ¹ / ₂
Slet	Jens Jakobsen	4	6	2	2	11/12	10	23	66	6 ²⁷ / ₂₈	21	52 ¹ / ₂

Kilder: Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og aabne Breve, II, København 1771-75; RA, Rtk. 2485.123. Hoverieretningsger. Aarhus-Skanderborg Amter 1791-95.

Table II. Wilhelmsborg. Det tilladte hoveri efter forordning af 20/2 1771 og godstedelsens krav i 1791

Sted	Navn 1791	Htk.				Afstand fra hvdg.	1771			1791		
		td.	skp.	fdk.	alb.		pløje dg.	spand dg.	gang dg.	pløje dg.	spand dg.	gang dg.
Mårslet	Chresten Rasmussen	5	-	-	-	1/3	10	30	80	8 ⁸ /11	22 ⁵ /11	61 ¹ /2
Hørret	Anders Danielsen	4	3	-	1/2	1/4	10	25	70	8 ⁸ /11	22 ⁵ /11	61 ¹ /2
Testrup	Mikkel Fog	6	6	3	-	1/2	10	40	100	8 ⁸ /11	22 ⁵ /11	61 ¹ /2
Langballe	Søren Nielsen	5	-	1	1/2	1/4	10	30	80	8 ⁸ /11	22 ⁵ /11	61 ¹ /2
Beder	Peder Sørensen	5	1	1	2 1/4	1/4	10	31	82	8 ⁸ /11	22 ⁵ /11	61 ¹ /2
Starup	Jacob Pedersen	5	5	2	2 1/4	3/4	10	35	90	8 ⁸ /11	22 ⁵ /11	61 ¹ /2
Pedholt	Mikkel Rasmussen	5	1	-	-	2/3	10	31	82	8 ⁸ /11	22 ⁵ /11	61 ¹ /2
Elkær	Søren Mikkelsen	5	7	3	2	2/3	10	37	94	8 ⁸ /11	22 ⁵ /11	61 ¹ /2
Krekær	Jens Laursen	9	3	-	2	2/3	10	47	114	17 ⁵ /11	44 ¹⁰ /11	123
Wormstrup	Ole Nielsen	4	7	-	-	2/3	10	29	78	8 ⁸ /11	22 ⁵ /11	61 ¹ /2
Malling	Søren Rasmussen	7	5	-	1/2	1/2	10	42	105	8 ⁸ /11	22 ⁵ /11	61 ¹ /2
Malling	Peder Sørensen	5	-	-	-	1/2	10	30	80	8 ⁸ /11	22 ⁵ /11	61 ¹ /2

Kilder: Kong Christian den Syvendes allemaadigste Forordninger og aabne Breve, II, København 1771-75; RA, Rtk. 2485.123. Hoverieretregter. Aarhus-Skanderborg Amter 1791-95.

Tabel III. Constantinsborg. Det tilladte hoveri efter forordning af 20/2 1771 og godsledelsens krav i 1791

Sted	Navn 1791	Htk.				Afstand fra hvdg.	1771			1791		
		td.	skp.	flk.	alb.		pløje dg.	spand dg.	gang dg.	pløje dg.	spand dg.	gang dg.
Ormslev	Jens Sørensens	6	3	-	-	1/4	10	39	98	9	25 1/2	72 1/4
bo	Hans Sørensens	8	7	1	-	4/9	10	45	112	4 1/2	12 3/4	36 1/8
Kattrup	Rasmus Jensen	4	5	-	-	7/12	10	27	74	9	25 1/2	72 1/4
Edslev	Peder Kaae	5	7	2	-	2/3	10	37	94	9	25 1/2	72 1/4
Lemming	Jens Nielsen	4	-	-	-	3/8	10	22	64	9	25 1/2	72 1/4
Stautrup	Morten Eriksens enke	4	2	1	3	1/2	10	24	68	9	25 1/2	72 1/4
Ravnholt	Søren Knudsen	4	6	-	1 1/4	1 1/8	10	18	57	9	25 1/2	72 1/4
Mustrup	Anders Fog	7	2	1	2 1/4	1 1/4	10	28	77	9	25 1/2	72 1/4
Btrup	Søren Sørensens	5	4	-	-	1 1/4	10	23	66	9	25 1/2	72 1/4
Ingerslev	LaurS Sørensens	4	2	-	9/14	1/2	10	24	68	9	25 1/2	72 1/4

Kilder: *Kong Christian den Syvendes allemaadigste Forordninger og aabne Breve*, II, København 1771-75; RA, Rtk. 2485.123. Hovetierretninger. Aarhus-Skanderborg Amter 1791-95.

Tabel IV. Marselisborg. Det tilladte hoveri efter forordning af 20/2 1771 og godsledelsens krav i 1791

Sted	Navn 1791	Htk.				Afstand fra hvdg. mil	1771			1791		
		td.	skp.	fdk.	alb.		pløje dg.	spand dg.	gang dg.	pløje dg.	spand dg.	gang dg.
Viby	Mads Davidsen	5	3	-	-	1/3	10	33	86	9	33	84
Holme	Søren Michelsen	5	5	-	-	1/2	10	35	90	9	33	84
Skåde	Niels Gregersen	4	3	3	1	7/12	10	25	79	9	33	84
Vejlby	Peder Jensen	8	2	-	2	11/12	10	37	94	4 1/2	16 1/2	42
Skejby	Anders Christensen	4	7	-	-	5/6	10	24	68	6 3/10	23 1/2	58 1/5
Terp	Lads Nielsen	7	2	1	-	1 1/3	10	28	77	9	33	84
Lisbjerg	Jens Christensen	6	2	2	-	1 1/4	10	26	73	6 3/4	24 3/4	63
Hasle	Jens Michelsen	4	4	-	-	5/6	10	21	63	4 1/2	16 1/2	42
Brabrand	Frands Jensen	6	1	2	2	1 1/4	10	26	72	9	33	84
Åby	Niels Nielsen	3	6	3	-	5/6	10	16	52	4 1/2	16 1/2	42

Kilder: *Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og aabne Breve*, II, København 1771-75; LAN, B6. Århus Amt 1799-1803 og Århus Stiftamt 1803-. 1002. Hoveriforeninger, Hads og Ning herreder.

Tabel V. Holmstrupgård. Det tilladte hoveri efter forordning af 20/2 1771 og godsledelsens krav i 1791

Sted	Navn 1791	Htk.					1771			1791			
		td.	skp.	fdk.	alb.	mil	Afstand fra hvdg.	pløje dg.	spand dg.	gang dg.	pløje dg.	spand dg.	gang dg.
Tilst	Niels Eskildsen	6	1	3	2	1/4		10	38	97	45	29	76
True	Lauris Sørensen	8	7	3	1	1/5		10	45	112	7 1/2	14 1/2	38
Yderup	Jens Mogensen	5	7	1	1	1/2		10	37	95	12 1/2	24 1/6	63 1/3

Kilder: *Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og aabne Breve*, II, København 1771-75; LAN, B6. Århus Amt 1799-1803 og Århus Stiftamt 1803-, 1002. Hoverforeninger, Hads og Ning herreder.

Tabel VI. Constantinsborg, Wilhelmsborg, Moesgård, Marselisborg og Holmstrupgård. Det hoveri, der højst måtte kræves om ugen pr. halvgård ifølge hoverforeningen fra 1791

	1791: I det højeste om ugen:													
	I pløje- og såtiden			I høbjergnings-tiden			I høsten			I møgagnings-tiden			Andre tider	
	spanddage	gangdage	spanddage	gangdage	spanddage	gangdage	spanddage	gangdage	spanddage	gangdage	spanddage	gangdage	spanddage	gangdage
Constantinsborg	3	1	1	5	2	4	3	3	2	3	2	3	2	3
Wilhelmsborg	3	1	1	5	2	4	3	3	2	3	2	3	2	2
Moesgård	3	1	2	4	2	4	3	3	2	3	2	3	2	2
Marselisborg	3	1	1	5	2	4	3	3	2	3	2	3	2	3
Holmstrupgård	3	1	1	5	2	4	3	3	2	3	2	3	2	3
Frd. af 20/2 1771	4	2	3	6	3	6	3	3	3	3	2	2	2	2

Kilde: LAN, B6. Århus Amt 1799-1803 og Århus Stiftamt 1803-, 1002. Hoverforeninger, Hads og Ning herreder.

Tabel VII. Dagsværket ved Wilhelmsborg og Moesgård

På en dag skal udføres	Generalhoverireglementerne	Frd. af 20/2 1771	Hoveriforeningerne
Tørv: Et hovbud skal skære	1440 stk.	1600 stk.	800 stk.
Kornets rensning: Et hovbud skal rense	8 tdr. korn	–	5 tdr. rug, 4 tdr. byg, 6 tdr. havre, 4 tdr. ærter eller 4 tdr. boghvede
Skovning: Fælde, save og kløve brænde	2 karle skal skove 1 favn	3 karle skal skove 1 favn	4 karle skal skove 1 favn
Gødningudførelse	–	12 læs	6 til 12 læs efter vejens længde
Groftgravning: En karl skal grave i passende jord	3 favne: 3 alen brede og 2 1/2 alen dybe	15 alen: 2 1/2 alen brede og 1 1/2 alen dybe	12 alen: 2 1/2 alen brede og 1 1/2 alen dybe

Kilder: RA, Rtk. 432. Landvæsenskommissioner m.v. 1767-1773. 58. Generalhoverireglement. Havreballegaard og Sjernholm Amter 1769-1771; *Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og aabne Breve*, II, København 1771-75; LAN, B6. Århus Amt 1799-1803 og Århus Stiftamt 1803-. 1002. Hoveriforeninger, Hads og Ning herreder.

Tabel VIII. Dagsværket ved Constantinsborg

På en dag skal udføres	Generalhoverireglementerne	Frd. af 20/2 1771	Hoveriforeningerne
Tørv: Et hovbud skal skære	2400 stk.	1600 stk.	800 stk.
Kornets rensning: Et hovbud skal rense	–	–	4 tdr. rug, 4 tdr. byg, 5 tdr. havre, 4 tdr. ærter eller 4 tdr. boghvede
Skovning: Fælde, save og kløve brænde	2 karle skal skove 1 favn	4 karle skal skove 1 favn	4 karle skal skove 1 favn
Gødningudførelse	5 til 16 læs efter vejens længde	12 læs	7 til 10 læs efter vejens længde
Groftgravning: En karl skal grave i passende jord	4 favne: 3 alen brede og 2 1/2 alen dybe	15 alen: 2 1/2 alen dybe og 1 1/2 alen brede	–

Kilder: RA, Rtk. 432. Landvæsenskommissioner m.v. 1767-1773. 58. Generalhoverireglement. Havreballegaard og Sjernholm Amter 1769-1771; *Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og aabne Breve*, II, København 1771-75; LAN, B6. Århus Amt 1799-1803 og Århus Stiftamt 1803-. 1002. Hoveriforeninger, Hads og Ning herreder.